

Lengyel András

Smá Jiszróel

József Attila „zsidózó” verse

1

A vers (ÖV 2005. II. 267.), amelyről és amelynek háttéréről az alábbiakban szó lesz, a költő életében nem jelent meg, s a szó eredeti – pozitív – értelmében „zsidózó”. (A *zsidózók* a magyar régiségben az úgynevezett *szombatosok* voltak, akik bár nem zsidónak születtek, a zsidó vallás egyéni karakterű, speciális követői lettek – így a náci népirtásnak is, bár fajelméleti szempontból nem voltak zsidók, áldozatul estek.) A zsidózásnak ebben az afirmatív értelmében számos jeles képviselője volt a magyar irodalomban. Az *örök zsidót* író Arany Jánostól az írásai egy részét Szombatos Aladárként jegyző Schöpflin Aladár (aki tanulmányait mellesleg keresztyén teológushallgatóként folytatta) és az egyik legjobb novelláját egy Melámedről ebben a szellemben megalkotó Cholnoky Viktoron át *A bélyeges sereg* emblematikus versét megalkotó Ady Endréig egészen szép lista állítható össze. (Mellesleg Ady Endre a *Korrobort*-ban [1917] a két nép összeolvadását is vizionálta.) József Attila szóban forgó verse, bár ennek tudatosítása máig nem történt meg, ebbe a sorba illeszkedik bele, s erőszakos inverziók nélkül csak ebben a kontextusban értelmezhető helyesen.

A vers először 1941-ben, tehát a költő halála (1937) után évekkel jelent meg egy zsidó kiadványban, a Komlós Aladár szerkesztette Ararátban. A verset, amennyire megállapítható, az Ararát kéziratból közölte, a kéziratot pedig a költő nővére, József Jolán adta át a szerkesztőnek (vö. Ararát Évkönyv 1941. 107.). A közlésre a zsidóellenes, náci jellegű zsidótörvények idején került sor, így mind József Jolán kéziratküldése, mind Komlós szerkesztői döntése (s jegyzete) szimbolikus aktus volt. József Jolán részéről szolidaritási gesztus, Komlós és az Ararát részéről pedig a virtuális védekezés erőinek koncentrációja. (Nem is véletlen, hogy e verset kísérő jegyzetében Komlós meg is említi: a szerző nem zsidó, hanem keresztyén. Azaz a vers nem a „zsidó önvédelem” szülötte, hanem egy, a közösségen kívüli költő műve.)

A vers kései, posztumusz közlése azonban számos kérdést fölvet. Mindenekelőtt azt: miért nem jelent meg a költő életében? Maga a költő állt-e el a közléstől (valamilyen, bármilyen okból), vagy a potenciális fórum, amely közölhette volna, úgy ítélte meg, hogy nem olyan a vers, amely megfelelné a világnézeti, vallási vagy esztétikai preferenciáiknak?

A kérdés megválaszolása nem egyszerű, s a válasz pusztán kísérlete is számos további – előzetes – kérdéssel szembesíti az értelmezést. Így, egyebek közt, azzal: mikor született a vers? Megrendelésre készült-e, avagy a költői alkotómunka „törvényes véletlenei” eredményezték? S akár egyikkel, akár a másikkal kell számolnunk, mi volt az a köztörténeti, milióváltozási s egyénlélektani szituáció, amely arra készítette a költőt, hogy ilyen tematikájú, karakterű, megalkotottságú verssel álljon elő?

A választ nehezíti, hogy amit minderről a kortársak tudnak (vagy tudni s elbeszélendőnek vélték), az lényeges pontokon különbözik, s más-más narratívát alkot. S nagyon sok fontos keletkezéstörténeti momentumról senki nem beszél. A kritikai kiadás pedig megáll a kéznél lévő adatok összegereblyezésénél, és sem az ellentmondásokat nem küszöböli ki, sem a hiányokat nem pótolja. Sőt, olyan, egyáltalán nem lényegtelen problémákra sem reflektál (amelyeket pedig az emlékezések szembeállítására szinte kikövetel), hogy például egy vagy több vers született-e e témakörben, s a produkció csakugyan kéziratban maradt-e vagy valamelyik verzió már a költő életében megjelent?

Pedig – hadd előlegezzünk ennyit a verssel kapcsolatos értelmező munkából – a *Smá Jiszróel* a költői pálya egyik gondolati csomópontja, amelyben – rejtetten – ott van a kései nagy verseket eredményező utolsó évek magyarázatának sok eleme. De azt is mondhatnánk, nem esetlegesen, véletlenszerűen jutott el a költő e vershez, s útja innen sem a pusztán véletlenek összjátékaként alakulva vezetett tovább. Egy nagyon bonyolult, ellentmondások közt ide-oda villanó pálya önkorrekciós mechanizmusainak a fölszínen is látható, jéghegyként a vízből kiemelkedő dokumentuma a *Smá Jiszróel*.

Amikor írta, már az úgynevezett alkalmi versei is egy magas rendű alkotói pálya gondolkodástörténeti konzekvenciáinak lenyomatai.

2

A kézirat, amelyről az Ararát, majd a kritikai kiadás is dolgozott, megvan, ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi (PIM JA 169.). E kéziratot a kutatás, majd legutóbb Stoll Béla is 1934-re datálja (vö. ÖV 2005. II. 267. és III. 205–206.), jelen ismereteink alapján jogosan. (A datálást a jegyzetfüzetben lévő többi följegyzés, például a Nor-Coc reklámversikék léte megerősíti.) A kézirat, amely jelenleg a vers egyedüli szövegforrása (minden közlés erre a kéziraatra megy vissza), *fogalmazvány*. Nincs még címe (a *Smá Jiszróel* címet az Ararát szerkesztője, Komlós Aladár adta), s van egy olyan szakasza, amelyből egy sor hiányzik, majd e szakaszt, anélkül, hogy a szerző áthúzta, azaz törölte volna, újraírta. Kérdés: volt-e a versnek „véglegesített”, letisztázott változata? Ha nem volt, akkor az azt jelenti, a vers textológiai értelemben befejezetlen, és – értelemszerűen – a költő kísérletet sem tett közlésére. Pedig a vers lényegében kész, csak címmel kellett volna el látni (az újraírt strófa első változatának törlése csak technikai kérdés lett volna, nem megoldandó alkotói probléma). Magyarán, ha József Attila akarta volna, pillanatok alatt technikai-formai szempontból is készre szerkeszthette volna versét. Ha nem tette, akkor annak valami oka volt (amelyről jelenleg semmit nem tudunk); ha megtette, akkor viszont lennie kellett egy véglegesített, címes kéziratnak (gépiratnak), amely (1) vagy megsemmisült, vagy ma is lappang valahol, esetleg (2) meg is jelent valahol.

Mindez nem csak logikai következtetés („spekuláció”). Két tanú is van, aki szerint *volt* ilyen kézirat. A költő élettársa, Szántó Judit szerint, a vers meg is jelent (Szántó 1986. 154–155.), a Szántó Judit által hírbe hozott szerkesztő, Márkus Aladár pedig azt vallotta egy nagyhatalmú érdeklődőnek, Révai Józsefnek, hogy a vers egy neki dedikált kézírata is a birtokában volt, csak egy házkutatás alkalmával a negyvenes években elkobozták és megsemmisítették. (Idézi Stoll, ÖV 2005. III. 205–206.). A két emlékezés szembesítése azonban, valljuk meg, egyáltalán nem megnyugtató. Nem csak a „megjelent”, „kéziratban maradt” állítás feszül egymásnak, de a két leírás mintha nem is ugyanarról a versről szólna. Ha Szántó Judit emlékei jók és pontosak, a vers még 1937 előtt, de legkésőbb 1939-ben megjelent, Márkusnak ugyanis 1939 után már nem volt lapja, ahol közölhette volna. Márkus állítása viszont

József Attila és József Etelka.
Homonnai Nándor Makón készített fényképfelvétele
1923-ból

a birtokában volt s neki dedikált verskéziratról csak akkor valószínűsíthető, s akkor harmonizálható a Szántó Judit történetével, ha azt fölitélezzük, hogy – legalább – két zsidó tárgyú, „zsidózó” József Attila-vers is volt. Az egyik megjelent (olyan módon, ahogy Judit leírja, a másik – valamiért, nem tudjuk, hogy miért – kéziratban maradt, és sem a szerző, sem a szerkesztő nem igyekezett azt közölni.

Stoll Béla érv és cáfoló adat nélkül, mondhatnánk, filológusi ösztönből, gyanúsnak találta Márkus emlékezését. Lehet, hogy igaza van, de Stoll nem mondja meg, sőt, még csak nem is utal rá, hogy hol sántít Márkus története. Egy biztos, nem Márkus toltta előtérbe önmagát, szerepére először Szántó Judit utalt, s Márkus szerkesztői szerepe plauzibilissá teszi, hogy neki, a cionista folyóirat-szerkesztőnek volt valami köze egy „zsidózó” vers sorsához. Akár „megrendelőként”, akár elfogadóként, akár – esetleg – elutasítóként beleszóllhatott a vers keletkezéstörténetébe és sorsába. De ha csúsztatott, s fedőtörténettel állt elő, akkor fölmerül a kérdés, miért tette, s főleg mit „írt át” saját érdekei szerint? Nos, Révai József, a hatalma csúcán már túljutott, de politikai hatalmából valamit egészen

haláláig, 1959-ig megőrző „kommunista kultúrdiktátor” (mellesleg: éles eszű, okos és művelt irodalomértő) valamikor az ötvenes években faggatta az egykori cionista szerkesztőt. Márkus akkor aligha mondhatott nemet Révainak, de korántsem biztos, hogy őszinte akart volna lenni. Vallomása ebből a szempontból is figyelemre méltó. Elismerte a kapcsolatot (amiről más már amúgy is beszélt), de tagadta, hogy ő, a cionista kért volna kéziratot a marxista költőtől, ellenkezőleg, állítása szerint őt kereste meg ajánlatával a költő. Hogy közölt-e verset József Attilától, azt homályban hagyta, miként az esetleges visszautasításról is hallgatott. Hangsúlyozta viszont a vers náciellenességét, s azt, hogy József Attila neki ajánlotta a kéziratot. (Ez az ötvenes években már jó pontnak számított.) Ám ha a költő csakugyan ajánlott Márkusnak verset, azt csak 1937 decembere előtt tehette – akkor pedig Márkusnak még volt saját lapja, és közölhette volna a verset.

A vallomás belső feszültsége csak úgy oldható fel, ha elfogadjuk Szántó Judit állítását, miszerint József Attila szövege álneven jelent meg, s Márkus (Révai előtt) ezt az álneves szöveget nem akarta azonosítani. S ezért tálalta föl a házkutatás során megsemmisült verskézirat történetét. (Az ilyesmi jól hangzik, és főleg elég nehéz cáfolni. Hasonló házkutatásos sztorival mások is előálltak már József Attila szövegekkel kapcsolatban, például Sándor Pál. A kutatók neki sem nagyon hittek, de cáfolni sem tudták állítását.) Az ilyen helyzet nevezhető filológiai patthelyzetnek. S itt a kutatás óhatatlanul elakad.

3

Mi az, ami megalapozottan állítható?

A történet meghatározó háttérembere bizonyosan Márkus Aladár (1879–1962) volt, ez a nehezen meghatározható, sajátos, már-már egyéni képletet mutató zsidó közéleti férfiú (vö. Szalai 2007.). Siklóson született, s iskoláit (vagy azok egy részét) ott is végezte. 1894-ben például a siklósi polgári fiúiskola növendékei közt tűnt föl a neve. Utóbb, valamikor az 1890-es évek közepén-végén Pécsre került, zenével is foglalkozott, valószínűleg ő az a pécsi Márkus Aladár, aki 1899-ben Kossuth-szimfóniát komponált. Ez asszimilációs hajlandóságra utaló, szimbolikus gesztusként is értelmezhető. Tőle magától tudható (vö. Szalai 2007.), hogy a család, a Márkusok és a Hellerek körében az ősi hit megtartása és gyakorlása már meglazult, apja például már csak a zsidó nagy ünnepeket tartotta meg. Maga Márkus a 20. század első éveiben, talán

1903-tól, már Budapesten élt. Érdeklődése és egzisztenciáfontartó erőfeszítései között némi feszültség azonban már ekkoriban is kimutatható. Egy ideig zenetanárként is dolgozott, tanítványokat is nevelt, s a zenei alkotás iránti becsvágya utóbb is, hosszabb ideig megmaradt. Zeneszerzőként s részben librettistaként is több operett létrehozásában vállalt szerepet – az 1920-as évek végén kiadott, Schöpflin-féle színházi lexikon (1930) is így tartja számon. De igazából nem ebből élt. Hamar, legkésőbb 1907/8-tól a pénzügyi világ egyik jellegzetes szereplőjeként azonosíthatjuk. A kis családi bank, a Heller–Márkus, majd 1909 tavaszától a Márkus Bank (székhelye Budapest) „beltafia” lett. Olykor, mint például az egyik budapesti lakáscím-tári bejegyzésben, „bankigazgató”-ként jegyeztette be magát. A cégnyilvántartási oldalak, amelyekből kb. két évtizeden át követhető sorsa, pontosabbnak látszanak: „Márkus Bank, czégb. Márkus Aladár, bankbizományi és bankügyleteket közvetítő ügynöki iparüzlettulajdonos VI. Andrassy-út 84.” (Például Címtár 1910: 655.) 1930-ban még bizonyosan e szerepkörben dolgozott, egy közjegyzői okiratban legalábbis még „banktisztviselőnek” mondta magát. Ez a munkakör persze nem volt veszélytelen, a „banküzleteket közvetítő ügynöki” munka, azt mondhatnánk, mindig a svindli határán mozog. Egy ilyen ügybe Márkus már a kezdet kezdetén belefutott. Mint a Szeged és Vidéke 1908. szeptember 13-i cikkéből (*A bankár két szeme. A huszonötezer koronás család*) tudható, a Heller–Márkus-féle bankház beltafia, Márkus Aladár, ügyes rábeszéléssel megtévesztett egy idős úriasszonyt, aki a rábeszélés eredményeként elvesztette vagyonát, s ezért följelentette Márkust. Mi történt, mi nem, utólag nehéz és kockázatos rekonstruálni, a bíróság mindenestre – mint egy későbbi utalásból kiderül – „sikkasztást” elmarasztalta Márkust.

Az első világháború kitörése után Márkus hamar katona lett, 1915-ben, még az év vége előtt azonban már le is szerelt. A háborús élmények átalakították beállítódását. Utólag ő maga ezt úgy magyarázta, hogy egy nehéz pillanatban megjósolták neki, *purimra* otthon lesz – s csakugyan úgy is lett. Ez, legalábbis nyilvános és utólagos énonológiája szerint visszatérítette ősei vallásához, s ha talán nem is egy pillanat alatt, meggyőződéses és harcoss cionista lett, az asszimilációs ideológia – vagyis a vallásos magyarországi zsidó mainstream – ellenfele.

E fordulat lelki, érzelmi és gondolkodástörténeti reálfolymatát források híján nem tudjuk rekonstruálni, néhány dolog azonban nagy valószínűséggel leszögezhető. Márkust, mint a frontkatonákat általában, a fronton érthette valami trauma, valami ér-

zelmi megrázkódtatás. Lelki szükségleteit a „bankári” munka nem elégítette ki; zeneszerzői és librettista (költői) jelentkezései, amelyekről az újságok is hírt adtak, arra engednek következtetni, hogy a művészi becsvágy bizonyos *valóságmagyarázó* ambíciókat is takart. Ezt a föltevést erősíti az a tény is, hogy banki munkájával párhuzamosan, újságíróként és szerkesztőként is bekapcsolódott a zsidó felekezeti sajtóéletbe. Mint Szalai Anna (2007) tisztázta, 1926 januárjától – előbb egyedül, majd Újvári Péterrel – az Egyetértés című irodalmi, társadalmi, közgazdasági és hitéleti havi folyóirat kiadása körül ügyködött. Ez a lap 1926 júniusától Országos Egyetértés címen folytatódott, majd az 1926. szeptember 7-i – zsidó újévi – számtól a főszerkesztő Pintér Miksa, a főmunkatárs Újvári Péter lett, Márkus pedig felelős szerkesztőként jegyezte a lapot. A jelmondat – egy zoltáridézet – meglehetősen nyílt vallomás: „Lám, nem alszik, nem pihen, aki őrséget áll Izrael felett.” A lap december 1-jétől politikai hetilapként jelent meg. 1927. szeptember 1-jétől azonban Újvári kivált a szerkesztőségéből; Márkus ekkor még maradt, de csak 1928. május 10-ig. Ez a közel két és fél éves kísérlet – ahogy Szalai Anna is jelzi – egyféle főpróbája volt a szerkesztő-kiadó Márkusnak. S bár a történet szakítással, sőt, konfliktussal zárult. (Pintér és Márkus ellentéte még bíróság elé is került, a szakítás személyi jellegű volt: Márkus a zsidó közélet egyik markáns figurája lett, helyzet- és valóságmagyarázó aktor.)

1927-ben két további fontos esemény is bekövetkezett életében. 1927. május 19-én feleségül vette Beer Erzsébetet (1900–1974), aki közvetlen alkotó- és munkatársa is lett. (Márkus későbbi lapjainál is fontos szerepet töltött be.) 1927. szeptember 1-jén pedig az Országos Egyetértés már arról számolt be, hogy Márkus lefordította (pontosabban újrafordította) a cionizmus atyjának, Theodor Herzlnek nevezetes művét, az *Alt-Neulandot*. (Fordítása, *Ősűrország* címmel 1929-ben jelent meg könyv alakban.)

Az operettszerző bankárból a magyarországi cionizmus egyik militáns képviselője lett. S egyben, nem mellékesen, a zsidó közélet egyik „megosztó” szereplője, aki – ha nem is folyamatosan, de igen gyakran – összeütközésbe került a zsidó közélet „rivális” személyiségeivel, s aki zsidó oldalról sokszor kapott megbélyegző minősítéseket: „rágalmazó és hazudozó”, írta róla például pörökbéli ellenfele, volt szerkesztőtársa, Pintér Miksa.

Márkus konfliktusai azonban, világosan kell látnunk, nem, vagy nemcsak, személyi konfliktusok voltak; megvolt *elvi* hátterük is. Jól látszik ez a zsidó felsőházi képviselőjelöltek körüli harc kap-

csán is. 1927-ben, mint ismeretes, két nagy jelölt indult, a budapesti Hevesi Simon és a szegedi Löw Immanuel. Márkus, figyelemre méltó módon a szegedi főrabbit, Löwöt támogatta. S bár a „zsidó marakodásra” triumfáló jobboldali Magyarország 1927. március 18-i száma (*Testvérharc izraelitáink sorában*) a küzdelmet és Márkus szerepét is elvtelenítette, „átértelmezte”, nem kétséges, hogy Márkusnak ez az ügy nem személyes érdeke, hanem elvi kérdés volt. S a Magyarorságnak az a megjegyzése, hogy magának az Országos Egyetértésnek is afféle kontraszerepe volt a harcban, és Márkus eleve mint a Löw-párt aktivistája lépett föl, akaratlanul is árulkodik a harc elvi tétjéről. (Nota bene: a két jelölt közül kétségkívül Löw volt a lényegesen nagyobb formátumú, jelentősebb személyiség.)

4

Hogyan jellemezhető az a Márkus Aladár, akivel a harmincas években József Attila megismerkedhetett? Márkus, a külvilág, a „kávéházi ismerősök” számára második-harmadik vonalbeli operettszerzőnek és felekezeti (zsidó, „cionista”) újságíró-szerkesztőnek látszott, a szellemi élet margóján mozgott.

Mint operettszerzőről, egy pécsi és egy kassai lap méltatását érdemes idéznünk. Márkus 1929 decemberében ünnepelte „írói munkássága 25 éves évfordulóját”, s ebből az alkalomból a pécsi színház bemutatta *A csörgőkütyő* című operettjét, a Pécsi Napló pedig cikkben méltatta. Az újság munkatársa, Mephisto ekkor (1929. dec. 1.) azt írta, hogy *A csörgőkütyő* „briliáns” operett, s így jellemezte a szerzőt: „Márkus Aladár az író és költő, a substilis finomság és hangulatok, az élet poézisének és a romantikus érzések végtelen skálájának megszólaltatója.” „Nem modern és főként: nem modoros, hanem úgyszólván örök életű és örök értékű költői szenvedélyek énekese. Nem akar többet, mint egy szívet nyújtani át közönségének, egy szívet, romantikus, szenvedélyes szívet, amelyben minden érzés megtalálható. Nem dolgozik brutális és lármás effektusokkal, hanem csipkeszerű mese, hárfazengésű mondataival akarja a költői célját elérni.” Mephisto jellemzi a zeneszerzőt is: „és ugyanez áll Márkus Aladár[ra], a komponistára. Nincs szüksége a jazzband sikoltásaira, hogy eredményt érjen el és hatást tudjon kiváltani. [...] Márkus Aladár zenéje a legtisztább, legművészebb zene, amely tisztán kristályfényű melódiáival és finom érzések zenei illusztrálásával akar hatni. // Zenét ír, nem pedig zörejt.” Ez a méltatás nem csak jellemzés, egyben önjellemzés is. A provinciális, konzervatív színpadi kommersz

magasztalása. Annyi azért kikövetkeztethető belőle, hogy Márkusnak volt bizonyos közönséglélektani érzéke, fölismert és kifejezett bizonyos „fogyasztói” igényeket.

Mephisto visszatekintő megjegyzései sem érdektelenek. „Márkus Aladár a nótás, dalos Baranya (Siklós) szülöttje. Huszonöt éve, hogy lapunk hasábjain kezdte meg szárnypróbálgatásait. Pécsről indult útnak abba az irányba, amely a Szépség felé vezet.”

Két évvel később, 1931 őszén a szlovenszkói Új Közlöny méltatta kassai bemutatója alkalmából. Szöllős Gyula *Esti levele* (Új Közlöny 1931. szept. 23.) szélesebb perspektívát nyit. „A kassai színházi közönség jövő héten új névre fog felfigyelni. Új név Kassán, azonban értékes sikerektől megkoszorúzott név, a fővárosi színházi körökben. Márkus Aladár újságíró és zeneszerző operettjei: *Orosz idill*, *Nyári farsang*, *Cowboy* előkelő színpadokon óriási sikereket arattak. Legnagyobb műve: a *Febér orgonák* kassai bemutatója jövő héten lesz. A ruszinszkói intellektuelek is előnyösen ismerik a szerzőt, aki Dr. Herzl Tivadar »Alt-Neuland« című regényét patinás magyarsággal átültette.” Szöllős ekkor jellemezte az operettszerzőt is, aki szerinte nem a „klasszikus stílus” folytatója. Márkus műve elüt „a régi nagy mesterek hagyományaitól, de nem halad az új operettszerzőkkel sem, hanem lendületes, ritmikus eredeti zenét komponál és a partitúra zenei szépségekben felcsendülő keringőit, tangóit, dalait mesteri és káprázatos hangszereléssel festi alá. Márkus Aladár invenciója kifogyhatatlan. Az egyes zeneszámok gyönyörűen alkalmazkodnak a szöveghez.” Érdekes két megjegyzése is. Márkus műveiből a „francia esprit árad”, ugyanakkor „a rutinírozott újságíró ötletes, szellemes fordulatokban bővelkedő librettóját” is dicséri.

József Attila számára természetesen Márkus szerepének nem ez az oldala volt – lehetett – az érdekes, hanem a folyóirat-szerkesztő, akinek saját lapja volt. Márkus ugyanis 1931 januárjától 1936 áprilisáig *Új Út* címmel „zsidó kritikai és irodalmi szemlét” adott ki és szerkesztett, amely 1933 januárjától alcímét „Irodalmi és kritikai szemlé”-re változtatta (de „zsidó” profilját továbbra is megőrizte). A lap – kényszerűségből – 1936 júniusától *Világvándor* címmel folytatta működését, egészen 1939 júliusáig. (Vö. Scheiber 1993. 178–179., Szalai 2007.) Az *Új Út* is, a *Világvándor* is harcos cionista orgánus volt, amely szemben állt a neológia asszimilációs gyakorlatával, sőt még az ortodoxia „pragmatikusaival” is, akik főntartották az érintkezést az asszimilációs paradigma képviselőivel. A lap, mint történetének eddigi legrészletesebb feldolgozója,

Szalai Anna (2007) is leszögezi, „önálló szemléletet” képviselt, a maga nemében unikális kísérlet volt a magyarországi zsidó médiumok közt. „Az ortodoxia vonzáskörében a cionista gondolatok mindvégig bátor szószólója, elsősorban a Vlagyimir Zsabotinszkij [1880–1940] nevével fémjelzett Betár mozgalom híve. A lap egyik fontos célja, hogy a határon túli magyar nyelvű zsidósághoz eljutva tájékoztassa az ottani közösségeket a magyarországi eseményekről, és fordítva, hírt adjon a határon túli zsidó közösségi életéről a magyarországi zsidóságnak. A fasiszta ideológia terjedése és a nyomában kialakuló európai politikai élet eseményei ugyanúgy a lap érdeklődési körébe tartoztak, mint Anglia Palesztinapolitikája, a Palesztinába kivándorló csoportok további sorsa, a *Haluch*-mozgalom, a cionista kongresszusok eseményei, a cionista szervezetek működése, megmozdulásai és mindennek magyarországi fogadtatása. Márkus lapja mindvégig a zsidó hagyományt (és gyakorlását) felszínesen értelmező asszimiláció meggyőződéses ellensége, a Zsidó Állam megteremtésének híve, az újjáépítendő Zsidó Otthon elkötelezett támogatója.” (Szalai 2007: 9.) Eszményét maga Márkus (1935-ben) így fogalmazta meg: „Egészséges, öntudatos modern zsidóságot szeretnék, amely esztétikailag is megfelelő formába öltöztetett hagyományos, szertartásos, vallásos zsidó életet éljen.” (*Asszimilálódhat-e a zsidóság?* *Új Út*, 1935. április, 8–9.)

A lapban (mindkettőben) irodalmi és történeti anyag is rendszeresen megjelent, maga Márkus is írt ilyeneket. Közvetlen munkatársa felesége, Beer Erzsébet volt, aki bizonyos formális tisztségeket is betöltött. A fontosabb szerzők közül Szalai Anna (2007) G. Gerő Lászlót, Chaim Gadolt, Schiller Györgyöt, Weisz Arnoldot említi meg, illetve emeli ki, de sokan névtelenül, álneven, vagy – föloldhatatlannak tetsző – szíglákkal jelölve publikáltak. Maga Márkus is sokszor névtelenségben hagyta írásait.

A lap ereje irányultságában, s nem szerzőinek közismertségében, rejlett.

5

Mikor állt – állhatott – kapcsolatban József Attila Márkussal? Nem egyszerű, s pontosan nem is könnyen megválaszolható kérdés. Annyi bizonyos, 1936 tavaszán volt közöttük érintkezés. 1936. május 24-én Anton Straka, egyik József Attilához írott levelében (JAlev 448.) azt írja, hogy Fr. Halas egyik versét Márkussal küldi el a költőnek (aki, mellesleg, akkor már a Szép Szó szerkesztője és vezető költője, irodalmi emblémája volt). Hogy 1936-ban és 1937-ben József Attila már nemigen dolgoz-

hatott Márkus lapjának, az több mint valószínű. A Szép Szó József Attila minden írását közölte, nem volt ráutalva, hogy a Világvándornak dolgozzon. Az is valószínű, hogy 1933 tavaszánál-nyaránál korábban nem jött létre köztük munkakapcsolat. Az illegális KMP tagjaként József Attila elvi okokból sem dolgozhatott egy „felekezeti” folyóiratnak – alkátát ismerve még „négerként” sem. 1933 nyaratól azonban úgy alakult élete, hogy szinte *folyamatos orientációkeresésre kényszerült*, s egzisztenciája is teljesen labilis volt. Magánélete is, politikai és irodalmi kapcsolatai is válságban, átalakulásban voltak.

Körülményei József Attilát 1933 nyaratól 1935 végéig készíthették a Márkussal való együttműködésre. De kérdés: csakugyan létrejött-e egy ilyen munkakapcsolat, s ha igen, akkor *mikor*?

6

A kapcsolat létéről két emlékezés is szól, az élettárs Szántó Judit (1986) és maga az érintett szerkesztő, Márkus Aladár is beszél róla. Explicit időpontot azonban egyik sem ad, s bár ez nem érthetetlen (az időpontokat megjegyezni a legnehezebb az emlékezők számára), igencsak megnehezíti a helyzetünket. Mégis e ponton érdemes felidézni, mit mondanak az emlékezők. Szántó Judit, aki helyzeténél fogva igen sokat tudott a költőről, de elbeszélései gyakran, már csak fogalmazástechnikai fogyatékoságai miatt is, pontatlanok, a következőket írta: „Egy Márkus nevű ember, aki egy zsidó lap szerkesztője volt, [...] egyszer arra kérte Attilát, hogy tudna-e számára valami zsidó tárgyú verset írni. Miután keveset tud fizetni, rövid legyen. [...] De mikor Márkus a lap nehézségeiről beszélt, Attila kifogásolta azt, hogy külön zsidó szellemet publikál. »Gondolja el – felelte Márkus –, én ezt a folyóiratot legnagyobb példányszámban Romániában és Csehszlovákiában terjesztem, tehát eleve kapcsolatot tartok ezzel a két országgal és a zsidóság sem felejt el a magyar nyelvet. Azonkívül higgye el, hogy a lapunk nívós, különben nem kérnék magától verset.« Hogy Márkus Attilát értékelte, az jól esett Attilának. »Rendben van, holnap jöjjön be a Japánba, és megkapja a verset.«” (Szántó 1986. 154–155., idézi ÖV 2005. III. 205–206.) Szántó Judit emlékezése e pontig teljességgel plauzibilis, meggyőző, és állítása ellenőrizhető, adatai, bár az emlékezés írásának idején egyáltalán nem voltak közismertek, hitelesek. A megismerkedés minden valószínűség szerint csakugyan így történt. S a költő csakugyan így állhatott kötélnak. Az azonban, amivel elbeszélését Szántó Judit folytatja, meglepő, s jelenleg nem ellenőrizhető. A vallomás ugyanis így folytatódik:

„Nem a saját neve alatt jelent meg [tudniillik a vers; azaz nem József Attila aláírásával!], mondván hogy ő semmiféle felekezeti lapba nem közöl le névvel verset. A vers körülbelül 8 szakaszból állt, a visszatérő refrén ennyi volt: »Sömájiszról Izrael« Érdeemes volna kikeresni, mert ebbe szinte a »Mondd mit érlel« pandantját ismerhetnénk meg.” (Szántó 1986. 155., idézi ÖV 2005. III. 206.) Bizonyos, hogy az itt olvasható refrén félreértés eredménye, hisz a „Jiszról” és az „Izrael” szó tulajdonképpen ugyanaz a név, csak Judit nem értette a Jiszról szót. Ám nem a kéziratot kézbe véve írta, hanem emlékezetből, s valami ilyesféle kifejezés csakugyan volt/van. Az a tény, hogy a verset nyolc szakaszosnak mondja, ugyancsak arra vall, nem dokumentumból, hanem emlékezetből dolgozott. De kérdés: csakugyan volt-e egy ilyen nyolc szakaszos vers és ez csakugyan megjelent-e? Még hozzá névtelenül vagy álnéven? Márkus kérése, amelyet Szántó Judit előzőleg már idézett, hogy tudniillik a vers rövid legyen, ellene szól a nyolc szakaszos vers létének, de nem föltétlenül cáfolja azt. A költő, alkotás közben, hosszabb verzióval is állhatott elő. A problémát egyelőre nem tudjuk megoldani, ezt, sajnos, egyelőre nem tudjuk sem igazolni, sem megcáfolni. De ha e ponton Judit konfabulált, akkor rejtély, miért tette. Haszna bizonyosan nem lett ebből, s nem látszik a cél, ami egy ilyen hamis verziót igényelt volna.

Provizórikusan célszerű tehát fönntartani a lehetőséget, hogy csakugyan volt egy ilyen hosszabb, zsidó tárgyú József Attila-vers, s ez is élt a „Halljad Izrael” formula héber változatával.

Az 1933 nyara és 1935 vége közötti időhatárt azonban mindez nem segít összeszűkíteni.

Márkus Aladár Révainak elmondott verziója részben ellentétes a Szántó Juditéval, részben – talán – kiegészíti azt. Márkus emlékeit Révai így rögzítette: „Nagyon jó barátok voltunk [ti. Márkus és József Attila]. Kért, hogy nem tudnám-e a lapomnál foglalkoztatni? Ő hajlandó zsidó tárgyú verseket is írni. Írt egy verset, ami körülbelül arról szólt, hogy ha van Isten, hogy tudja nézni a zsidóság szenvedéseit. Valahogy így szólt a vers: Ég a zsinagóga, magasan ég a lángja, szent könyveinket égeti a lángja, tórafoszlányokat hordoz a szél, hallod-e, látod-e, Sömár Izrael? A második szakasz: Anya ölében a gyermekével megy és sírást hordoz a szél, hallod-e, látod-e, Sömár Izrael? A címe az volt a versnek: Hallod-e, látod-e?” (Idézi ÖV 2005. III. 206.)

A két történet közt van néhány fontos egyezés. Mindkettő szerint *volt*, létezett ilyen kapcsolat József Attila és Márkus közt, *volt* ilyen József Attila-

vers, s az emblematikus „Halljad Izrael” frazéma valamilyen nyelvi formában szerepelt a versben. S ami látszólag csak szimpla negatívum, az is fontos egyezés: az emlékezésekben megjelenő vers nem azonos a kéziratból ismert verssel – Szántó Judit is, Márkus is nem erről az immár ismert versről beszél, hanem valamilyen másik versről. Ez két dolgot jelenthet. A kéziratot szöveget József Attila jelentősen kibővítette és átalakította (Judit verziója megenged egy ilyen lehetőséget), vagy – s ez is lehetséges – a két leírás különbsége abból fakad, hogy több „zsidó tárgyú” József Attila-vers is született. Kettő vagy talán három is, noha jelenleg csak egyetlen egyet, a kéziratban maradtat ismerjük.

7

Stoll Béla átnézte az Új Út (1931–1936) és a Világ-vándor (1936–1939) példányait – állítása szerint (ÖV 2005. III. 206.) eredménytelenül. Figyelme azonban csak József Attila nevére és a kéziratból ismert vers szövegére irányult. Ám a feladat, az emlékezések ismeretében ennél összetettebb, és pár egyéb dologra is figyelniük kéne a bennünket érdeklő filológiai probléma megoldásához.

Az Új Út számain, a hozzáférési nehézségek miatt, szisztematikusan magam sem tudtam átnézni. Így csak annyit lehet kijelenteni, hogy az átnézett számokban sem saját nevéen, sem – vele azonosítható – álnéven sincs József Attila-vers. A keresésből így 1933. és 1934. 9–11. szám már kizárható, de 1934/35 át nem nézett számaiban bármi lehetséges. Annyi bizonyos, az Új Út verseinek többségét olyanok írták, akik nem csak mai – rostáló – távlatból számítanak ismeretleneknek („névteleneknek”), de az egykori mezőnyben sem igen lehet őket kimutatni. A lap költői között ilyen neveket találunk: Federer S. Sándor, Prerau Margot, Rózsa Imre, Zwi Baumann, Lakos András, Kardos Imre, Klein Viktor, Bölcs Simon, Kisteleki Ede, Fuchs Ernő. A legismertebbek és legnívósabbak, Bródy László, Holder József és Kiss Arnold sem tartoztak a magyar nyelvű költészet első vagy második vonalába. A lap költői inkább csak a felekezeti irodalom kontextusában értelmezhetők. Szerepük csak érzület- és hagyománykifejező szerep volt, nem eminensen esztétikai. Jellemző, hogy Morris Rosenfeld verseinek fordítója például Gerő László volt, aki saját verssel nem is jelentkezett, inkább csak nyelvtudása érvényesült ezekben a fordításokban. Az érzület- és vágykifejezés jellegzetes verse Prerau Margot *Vágyódás!* című verse. „Hebronból sarjadt régen / S azóta hullámzik a vérem. / Budapestén ébredt, / Páris az álom... / – és Tel-Avivba vágyom! [...]

Nyugatról Keletre vonz / Egy ős, delejes álom. / Északról Délre űz / A nyugtalanság. / Remeg az Örök Bolygó: / – hol a hazád? / »Sehol. És minde-nütt. / Hazám az egész világ...« / Ó, nagyvilág, te óriás! / Ölelj magadhoz. Szeretlek! / S engedd, hogy én öleljelek...” [Az *Új Út* az általunk ismert közkönyvtárak közül egyedül az OR–ZSE könyvtárában lelhető föl. Közel negyedéve kérjük ezt az egyetemi könyvtárat, hogy a rövid életű folyóirat tartalomjegyzékeit küldje meg a koronavírus nehézségek dacára. Sajnos, nem kaptuk meg. (Itt hívjuk föl a könyvtár látogatóit, hogy esetleg kifizethetnék számunkra – titokban? – ezt az adatforrást. Cserébe régi folyóirataink közül válogathat a könyvtár olvasótermében – ugyanis néhány banános ládányi folyóiratot a könyvtár látogatói számára följánlottunk.)] A lap egyéb közleményei is többnyire rövidke és állásfoglalást kifejezők vagy/és információközlők voltak. A jelentősebb, nem magyar szerzők szövegei pedig inkább szemelvénytérűek, illusztratívák, semmint részletesen argumentáló vagy elbeszélők voltak. Szemléztek és állásfoglalást demonstráltak, zsidó nézőpontból. A zsidó nép sorsa szempontjából fontos vagy jellemző aktuális fejlemények figyelemmel kísérése viszont folyamatosnak és következetesnek látszik. A lap elsősorban ezekre figyelt.

8

Bármily zavaros is a kép, amely a *Smá Jiszróel* körül az adatokból összeáll, maga a vers a történet fix pontja. A szöveg a költő kézírásában maradt fenn, autentikus dokumentumról van tehát szó. Ami benne van, s ami hiányzik belőle (például a címe) egyaránt József Attila alkotói jellegzetességeiről beszél.

A javított fogalmazvány a javítások után a következő:

Szegénység szennylepleiben
Én nyughatatlanul bolyongtam,
Sírt, mint a gyermek, a szívem
Víg nép közt egyedül borongtam.
Hol az ágy, melyben megpihen
E fáradt lélek? – Kiáltottam:
Smá Jiszróel!

És leste szolgál a szavam,
Selyempárnán hűséges nővel
Számoltam marhám, aranyam,
Gyarapodtam ésszel, erővel
S amikor adtam, boldogan
Mondtam magamban, s emelt fővel:
Smá Jiszróel!

És most is akármi jöhet,
Dicsőség, sok pénz, nagy betegség,
Akárki vethet rám követ
És bár halálos ágyam vessék
A végzetetlen szeretet
Szavát kiáltom, bármi essék:
Smá Jiszróel!

E szöveg javítás előtti verziójának három javításra – módosításra – szorult eleme a végleges változat megértéséhez is segítséget nyújt, érdemes tehát ezeket már itt regisztrálni. (1) Az első sorban a *szennylepleiben* szó eleje eredetileg „szennyes” volt, ez rövidült mindjárt „szenny-”re. (2) A második szakasz első három sora eredetileg más volt, a negyedik meg sem született, csak helye lett megadva, s az 5. sorban is van egy kicsi eltérés. Azaz e második szakaszt, mindjárt, még a harmadik szakasz megfogalmazása előtt, a költő újraírta. Vagyis, az első változat nem elégitette ki. (3) A refrénként ismétlődő (s egyébként is kulcsfontosságú) *Smá Jiszróel* frazéma írásmódja a 7. és a 21. sorban hibás volt, az *r* betű *l*-ből lett javítva. (Vö. ÖV 2005. II. 267.)

Érdemes innen, a legvégéről indulnunk. A *Jiszróel* szót József Attila a „fülével” írta, nem vizuális percepció irányította ceruzáját, hanem a hangzásélmény. S ezt az összefüggést erősíti az is, hogy ha teljesen szabatosan, azaz a vallási norma szerint fogalmazott volna, akkor a *Smá* szó helyett a *Sömá*, a *Jiszróel* helyett pedig a *Jiszrael* alakot kellett volna használnia. Számára azonban az élőszavas – pongyola – hagyomány hangzása elevenebb volt, mint az íráskép. Zsidók közt élő nem zsidóként a kifejezést nem annyira olvasta, mint hallotta.

A *Jiszróel* forma egyébként, bár a mai imagyarázók, így Raj Tamás is, a *Jiszrael* formával élnek, nem helytelen megoldás. Az 1930-as években még élt a *Jiszróel* alak. Löw Immánuel úgynevezett „ádár hetedikéi” beszédeiben, amelyekben a zsidó diaszpóra előző évi halottait vette számba, jó néhányszor előfordul ez a névváltozat; sőt, e forma több rabbi nevében is szerepel. (Vö. Löw 1939: 44, 86, 113, 149, 152, 186.) A *Jiszróel* név tehát hagyomány szentesítette forma volt, a hagyományt őrizte és vitte tovább.

Érdekes, mondhatnánk árulkodó, szóválasztás a *szennylepleiben* szó is, amelynek a „szennyes”-sel való kapcsolatát a korrekció fölszínre hozza. Mert mi is volt a „szennylepel”? Szennyes, piszkos (azaz bepiskolt) lepel? Az is természetesen, de nem csak az: szimbolikus büntetés, stigma. A régiségben bizonyos bűnök elkövetéséért a bűnösnek vezeklésként sötét vagy szennyes lepelbe kellett öltöznie: szennyes leplet kellett magára öltenie. A zsidó-ke-

resztyén hagyományban ez sokáig élt. Révész Imrénének a református egyház XVI. századi fegyelmi rendjéről írott tanulmánya (Révész 1937) „fájdalmasan szégyenletes és megalázó” büntetésként írta le ezt a gyakorlatot, amikor a „bűnösnek fekete ruhában vagy szennyes lepellettel letakarva szégyenpadra vagy szégyenkőre” kellett állnia a templomban, s ennek ismétlése, majd a „töredelmes bűnvallás”, amire a bűnös kényszerült, maga volt a legsúlyosabb erkölcsi megbélyegzés. Ennek emléke, metaforizálódva, még az 1930-as években is élt. 1927-ben, egy nagy, angyal földi bérház „kimosdatásakor” például a Népszava, a ház ezer lakójáról szólva ezt a kérdést tette föl: „Mi lesz ezekkel? Vajon megújulnak-e ők is? Kívül-belül letisztul-e róluk a sötét és szennyes lepel, amit rájuk kényszerített a sorsuk?” (Népszava, 1927. szept. 25. 12.) Az ungvári – magyar nyelvű – Munkás Újság pedig 1932. június 5-én arról írt, hogy „akik politikai ügyben a börtönben vannak zárva, azok nem loptak, nem öltek, hanem bátrak voltak az úri gazság szennyes leplét a dolgozók előtt kitergetni”. (Munkás Újság, 1932. jún. 5. 2.) Az idézett két példa nem csak a büntetés metaforizált továbbélését mutatja, de azt is, hogy ez a stigma immár elsősorban a szociális szimbolika része lett. A gazdagság/szegénység dimenziójában értelmeződött.

A „szegénység szennyleplei” tehát a szegények megbüntetésének, stigmatizációjának szimbóluma.

S e ponton, a szimbolikus reprezentáció kérdésének fölmerülésekor célszerű a vers legerősebb, refrénként ismételt formulájára visszatérni. A *Smá Jiszróel* ugyanis szűkebb és tágabb jelentésében egyaránt szimbolikus jelentőségű gesztus. Magyarul, szó szerinti fordításban „csak” annyit jelent, hogy: „Halljad Izrael!” – azaz a versnek, mint üzenetnek a címzettje Izrael. Ez tehát a zsidó hagyományhoz való kapcsolódás közvetlen jele. De egyben, tágabb jelentése is van, ez a kifejezés ugyanis egy jól fölismerhető intertextuális utalás; idézet az imából, amely a zsidó hit alapidokumentuma. Szabolcsi Miklós (a hajdani zsidó közélet nevezetes Szabolcsi-famíliájának a leszármazottja) 1955-ben szűkszavúan, de félreérthetetlenül kimondta jelentőségét: „*Smá Jiszróel*: Halljad Izrael! A Bibliában a ki nyilatkoztatást megelőző szavak, amelyeknek a zsidó vallás misztikus jelentőséget tulajdonít.” (ÖM 1955. II. 482.) Stoll Béla, bár ugyancsak szűkszavú, konkrétan – s pontosabban: „Mózes V. könyve 6. fejezetén alapuló héber nyelvű ima kezdő szavai, amelyet a zsidók afféle rövid fohászként önállóan is mondanak.” (ÖV 2005. III. 206.) Erről az imáról a tudós rabbi, Raj Tamás külön tanulmányt is írt, s az ima teljes szövegét magyarra lefordítva is közli. Néhány megállapítását itt is célszerű idéznünk.

Mindenekelőtt: „A zsidóságnak nincsenek dogmái, kötelező hitelvei, mégis *ezt az imát minden zsidó elfogadja*, a mártírok ezt kiáltva mentek a halálba.” „A zsidó közösség legfőbb imáját, a Smá Jiszraél Mózses mondta el először, [...] ott olvasható az a Tórában, közismert első szakasza Mózses V. könyve 6. fejezetében. A hagyomány azonban még régebbinek tartja.” Egészen Jákobig, akinek második neve Izrael volt, vezetik vissza ezt a fordulatot. Az imádság első két mondata 6-6 szóból áll, „az egész főima 245 szó, s hogy meg legyen a 248, ami a Tórai előírások száma, három szót” ehhez hozzá tesznek pótlólag. (Jókai, mint Raj Tamás rámutat, *A jövő század regényében* erre utalva írhatta: „A zsidók még mindig elmondják 248 szavas imájukat.”) Az ima első két héber mondata egyébként fonetikus átírásban ez: „Smá Jiszraél, Adonáj Elohénuh, Adonáj Elhád! / Baruth sem Jevod malchutó leo lám vaed!” E rész magyarul: „Halljad Izrael, az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló egyetlenegy! / Áldott legyen az Ő dicső uralmának neve mindörökké.” (A fonetikus lejegyzés és a fordítás Raj Tamás munkája.)

József Attila versében a refrén, a *Smá Jiszróel* mint egy „rövidített”, emblematikus utalás az imára; a zsidó közösség tagjai számára ez a két szó önmagában is a teljes, 245/248 szavas szöveget idézte föl, hozta játékba.

Nem véletlen, sőt, retorikailag nagyon is megokolt, hogy az Ararátban a verset kéziratból közlő Komlós Aladár címül is éppen a *Smá Jiszróel*t írta a vers fölé. Ez a választása mind vallási, mind költői szempontból kézenfekvő megoldásnak tekinthető. (Komlósnak vallási és irodalmi kompetenciája is megvolt ehhez; ismeretes, ő maga is gyakorló költő volt.) A frazéma rásugárzik az egész versre, és orientálja az olvasást, az olvasói jelentésképzést.

9

József Attila verse, talán már ennyiből is érzékelhető, nem pusztán „zsidó tárgyú” vers, hanem – iránnyultságát tekintve – „zsidózó”. A *Smá Jiszróel* frazéma kiemelő, hangsúlyozó ismétlése – szemantikailag is, poétikailag is – a zsidó hagyomány centrumába kapcsolja be a verset. A kérdés csak az, a három strófa milyen aktuális – fiktív – zsidó önképet rajzol ki?

A vers beszélője, szemben a vers szerzőjével, jól meghatározhatóan „zsidó”. Nem csak a refrén teszi azzá, de az is, amit a beszélő önmagáról elmond. A három strófa, egy-egy, történetileg kialakult, szociálisan is jellemzett zsidó státuszlehetőséget vázol föl és kapcsol – lazán – össze.

Az első strófa a *pária* zsidó monológja. Nemcsak szegény, de a szegénység stigmáját is hordozza (vö. a szegénység szennylepleiről mondottakkal), s ez lelki helyzetét is meghatározza. A szöveg roppant sűrű és érzékletes, nem csak a páriálét nyomorúsága rajzolódik ki belőle, de a szóválasztás a „bolygó zsidó” sorsára, a diaszpóra-létezésre, azaz az etnikailag idegen nép között élésre és a mindebből fakadó elemi bizonytalanságra is utal. („Szegénység szennylepleiben / Én nyughatatlanul bolyongtam, / Sírt, mint a gyermek, a szívem / Vig nép között egyedül borongtam.”) A vers mindezt nem szociológiai fogalmakban mondja el, hanem – József Attila költői gyakorlatához híven – a leírás fejezi ki. A refrén, mint már előzetesen rögzült, saját érzelmi és gondolati aurával bíró verbális embléma, erre csap rá, s ezt helyezi el egy népi és vallási jelentésmezőben.

A második strófa a *gazdag* zsidó önjellemzése, monológja. Konceptcionálisan ez a rész lehetett a legnehezebb feladat a költő számára – nem véletlen, hogy ezt a részt József Attila félbehagyta, majd újrírta. A zsidókról élő sztereotípiák hagyományosan legneuralgikusabb pontja a gazdagsághoz való viszony. Nem csak az antiszemita retorika „találja meg” a gazdag zsidókat, de magában a zsidó önképben is élesen elkülönöződik a „pária és a parvenü” (vö. Hannah Arendt elméletével). Ilyen szempontból beszédes a Biblia egyik újszövetségi nevezetes szöveghelye: „És én mondom nektek: könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni.” (Máté 19, 24; Márk 10, 25; Lukács 18, 25). A kereszténység hosszú időn, legalább másfélezer éven keresztül tiltotta az úgynevezett „uzsora” gyakorlatát s a katolikus/protestáns szakadás mögött is az egyik ok a „pénzhez” való eltérő viszony volt. A nagyon különféle s bonyolult alakzatokat alkotó szocialista gondolatkörben is jelen volt e kérdéskör. Az egyik nevezetes, idevágó szöveghely Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) markáns formulázású ideológémája: „La propriété, c’est le vol”, azaz magyarul: „A tulajdon lopás.” (E formula 1840-ben született meg a szerző *Mi a magántulajdon?* című munkájában) A „gazdagság” problémája természetesen a zsidók történetében is ismételtelen tematizálódott. A gazdagság a zsidó hagyomány nézőpontjából is magyarázatot igényelt. Szimptomatikus, hogy a nagy rabbi, Löw Immanuel (1854–1944), egyik „ádár hetedik” beszédében (1925-ben) főlemlítette, hogy a zsidó történetének sajátos fejleménye: a zsidó nép, amelynek hagyománya igencsak kritikus volt az „üzletellessel” szemben, olyan történeti körülmények közé kényszerült, amelyben ez a gyakorlat lett egzisztenciájának, fennmaradásának legfőbb alapja, jellegze-

tessége: „A történet szeszélye, balhiedelem és egyházjog azokra ruházta a pénzüzerség lenézett és irigyelt szerepét és gyűlöletet keltő foglalkozását, akiknek szent könyvében a legrégebb kamatszédő tilalom állott. És a hitel életében még ma is nemzetközi tényező a zsidóság. De a mai rangos bankvezér egyénileg és magánügyében távol áll attól, hogy önnön ezüstjét uzsorára szánja. // Hatalmas érdekeket képvisel, jórészt a köz érdekeit. Fejedelmi rendelkező kézzel nyúl bele az ország közgazdaságának menetébe. Nincs összekötő kapocs, nincs rokonság közte és a régebbi idők zálogörző tőzsére közt. // És ebben a nagystílus szerepkörben is beváltunk.” (Löw 1939. II. 31.) Mindazonáltal a szociális egyenlőtlenségek rendszere ellen föllépő marxista (szocialista) munkásmozgalom rekrutációjában is igen magas volt a tőkekritikus zsidó származású aktivisták aránya. Maga József Attila is, mint 1930 és 1933 közt a „keményvonalas” illegális KMP tagja, azok közé tartozott, akik – egyik önfölszólító formulája szerint is – a „döntsd a tőkét” programjában voltak érdekeltek. A második strófa tehát annak mutatója, hogy költőként hogyan birkózott meg egy biográfiai adottságaitól idegen, sőt, tulajdonképpen azzal ellentétes szerep megkoncipiálásával és kifejezésével.

A megoldás több rétegű, s a zsidó – pozitív – önkép felől mutatja be ezt a státuszlehetőséget. Figyelemre méltó, hogy ez a strófa *É*-sel kezdődik, ami ez esetben nem a klasszikus stilisztikák által nehezített stílusvétség, hanem annak jelölése, hogy a zsidó létezésnek (akár egy ember életén belül is) a gazdagság csak az egyik lehetősége. A szegénység *és* a gazdagság ennek a létezésnek az egyik nagyon gyakran összetartozó sajátossága, akár az egyszer lenni és egyszer fenn logikája szerint is. A strófában a gazdagság a gazdagság attribútumaival jellemződik (szolgák, selyempárna, marha, arany, sőt, ehhez – *horribile dictu!* – „hűséges nő” is társul), s ennek a jellemzésnek vannak bizonyos – le nem tagadható – fölhangja; a „szolga” például nem csak a bőség jelzésére szolgáló attribútum, de az alávetettségé is. (Itt, azt kell mondanunk, az *életrajzi* József Attila, akarva akaratlanul jelt ad magáról, tapasztalatairól. Ő, aki – saját jellemzése szerint – „győzni segít szegényt”, nehezen tagadhatta volna meg önmagát ily fontos összefüggésben.) Figyelemre méltó a gazdagságnak a létrejötté is. A strófa 4. sora erről ezt mondja: „gyarapodtam ésszel, erővel”. Ez, nem kétséges, a pozitív zsidó önképpel van összhangban, miként az 5-6. sor is, amely a „boldogan” és „emelt fővel” *adakozás* gyakorlatát regisztrálja. Azaz a rászorultak segítségét és a közös célok anyagi támogatását mintegy a vagyoni kötelességként mondja ki.

Ami e vers nem lényegtelen nívója, a gazdagság, a vagyoni itt nem bűn (gondoljunk csak a gondolkodástörténet olyan markáns fejleményeire, mint a Proudthoné, aki szerint „a tulajdon: lopás”), sőt, affirmálódik. Kérdés, ez vajon csak az adott versszituáció, a szerep pillanatnyi logikájából következik-e, vagy valódi szemléleti elmozdulás érhető-e itt tetten?

A harmadik strófa egy tézis–antitézis–szintézis séma harmadik fázisának is tekinthető: egyszerre jelenik meg benne a zsidó sors mindkét véglete, a jó és a rossz bekövetkezésének eshetősége. De e strófa nem, vagy nem csak, egy dialektikus séma konkretizálása, hanem az aktuális helyzetre való reagálás is. Egy történeti alternatíva metaforizált megjelenítése. A bőség és a halálos ágy. A történeti-szociológiai konkretizáció itt persze hiányzik, de az azért jelződik: a negatív eshetőség nem, vagy nem csak, valamiféle betegség formájában jelentkezhet. Más is bekövetkezhet: „akárki vethet rám követ”. (1933 után vagyunk, Hitler már kancellár.) A strófa – s az egész vers – végkicsengése mégis egy sajátos, pozitív opció: „akárki vethet rám követ / és bár halálos ágyam vessék, / a *végzetlen szeretet* / szavát kiáltom, bármi essék: / Smá Jiszróel.”

Érdekes, bár bizonyos irodalommagyarázó elméletek számára irreleváns és illegitim kérdés: kit jellemez ez a „végzetlen szeretet”? A biográfikus József Attilát? A történetileg-szociológailag leírható akkori magyar zsidó közösséget? Vagy csak a verset építő poétika autochton logikáját? Maga a vers azt mondja, hogy a „végzetlen szeretet” szava is az ima szava, a *Smá Jiszróel*. S ezzel a szeretet szavát a zsidó közösség hitéhez, a tradíció alapzatához köti. Ez a megoldás tehát, mivel a szeretet a legtöbb kultúrában pozitív kicsengésű választás, az aktuális zsidóság afirmációját jelenti.

A *Smá Jiszróel* tehát – akár „megrendelésre” készült, akár spontánul jött létre – olyan zsidóságképzet vázolt föl, amely – megjelenése esetén – alkalmas lett volna a zsidó öntudat erősítésére. (Az Ararát, 1941-ben alighanem ezért közölte – igaz, ekkor már az évkönyvnek jól jött a költő neve és tekintélye is.)

A zárlat azonban – biográfikus szempontból – nem csak kompozíciós megoldás, de egyénlélektani projekció is. Önkifejezés, pontosabban: önkivetítés. Egy 1933-as, „mozgalmi” töredékben olvassuk: „igazi voltom küzdő emberi szeretet” (ÖV 2005. II. 228.). Azaz, szerepvers ide, szerepvers oda, a szerzői személyiségképlet e szerepben is hírt ad magáról. Így a *Smá Jiszróel* az azonosulás, vagy legalábbis az azonosulás felé való elmozdulás, verse is. S ennyiben a kései versek összetettebb versmagartatása

felé tett lépés. (Azt kell mondanunk, nem véletlen, hogy két – tájékozott – kortárs, Németh Andor és Komlós Aladár is, már e verset is Hatvany Bertalannal hozta összefüggésbe. Azzal a Hatvanyval, aki mint ismeretes, cionista volt, s egyben a Szép Szó egyik fontos támogatója, s aki – Mondjuk János néven – a Szép Szóban is hangot adott cionista meggyőződésének. Ez az együttműködés pedig mind a „Barthás”, mind a KMP-s periódushoz képest érdemi preferenciaátrendeződést föltételez.

Az 1933 tavaszát követő, s legszűkebb értelmezésben is legalább a *Medvetánc* kötet megalkotásáig tartó, periódus nem csak a „moszkvai vonalas” kommunistáktól való távolodás, de egy összetettebb és pragmatikusabb orientáció keresésének periódusa is. A *Smá Jiszróel* ennek a folyamatnak az egyik állomása.

10

A *Smá Jiszróel* időrendileg is belesimul ebbe a folyamatba. A jelek szerint Hódmezővásárhelyről Budapestre visszatérve, valamikor 1934 őszén írta a költő. Nehéz anyagi helyzetben, egzisztenciális bizonytalanságban, de az addigi költői pálya összegzésére törekvő, önmagát költőként újrapozicionálni akaró alkotói erőfeszítéstől vezetettve. Márkus, aki ekkor is az Andrásy út 84-ben lakott, akár véletlenül is találkozhatott vele a Japán kávéházban, de tudatosan is kereshette az immár lépés-kényszerben lévő, expárttag költőt. József Attila, tudjuk, nem csak sokakat ismert a „könnyű műfaj” alkotói közül, de alkalmilag gyakorlatias összefüggésekben is élt ezekkel az ismeretségeivel. Egyik nevezetes interjúja és a „József Attila-filológia crux-ának” (Stoll) számító *A csodaszarvas* megjelenése (1933) mögött például Békeffi László állt, a könnyű műfaj világában Halász Rudolf néven ismert ifjú Siliga pedig Japán kávéházbeli sakkpartnere és alkalmi – filléres – „hitelezője” volt, akinek „nagylelkűségét” egy sajátos hangoltságú „elismervény” is dokumentálja. De könyveiből egy-egy példányt még operettszároknak, így például Fedák Sárinak, Honthy Hannának, Gombaszögi Fridának is el tudott adni. Hatvany Bertalannal pedig a báró színésznő kedvesének a révén került kapcsolatba. Mindez a kávéházak világában természetes volt, nincs benne semmi meglepő. De az már szimpomatikus, hogy a mozgalmi élet érintkezési viszonyaiból kiszoruló költő számára fölértékelődtek ezek a kávéházi ismeretségek.

De, a jelek szerint, kávéházon kívül is találkoztak, sőt „összejártak”. A budapesti csehszlovák kultúrattasé, Anton Straka nevezetes estélyein mind-

ketten megfordultak. Straka hagyatékának megmaradt részében van egy jegyzetfüzet, afféle emlékeztető följegyzések sorozatával 1932/33-ból. Ezek a följegyzések nagyon szűkszavúak, voltaképpen csak névsorok a Straka lakásán összejövő, beszélgető írókról, szavalókról, szerkesztőkről. József Attila és Márkus neve is rendszeresen előfordul; hol csak kettejük közül az egyik, hol – jó néhányszor – együtt, más írókkal együtt. (A kurzivált dátumok azok a napok, amikor mindketten ott voltak Strakánál.) 1932. nov. 25., dec. 2., dec. 12., dec. 16., 1933. jan. 20., 1933. febr. 3., febr. 10., febr. 17., febr. 24., márc. 17., márc. 2., márc. 31., ápr. 21., ápr. 28., máj. 5., máj. 8., máj. 12., máj. 26., jún. 2., jún. 9., nov. 18., nov. 20. Mindez azt mutatja, hogy 1933. február 3-án már ismerték egymást, s az év folyamán összesen nyolc alkalommal találkoztak Straka lakásán. Érdemes megjegyezni, a költő társaságában többször „felesége”, Szántó Judit is részt vett ezeken a beszélgetéseken. (Őt a napló „József Attiláné” néven regisztrálja.) Ezek szerint Judit is már a Straka-estékről ismerte Márkust.

Az Új Út szerkesztőjével való találkozása, majd együttműködése tehát egyszerre volt véletlenszerű és törvényszerű epizódja életének.

11

A kapcsolat eredménye legalább egy, de lehet, hogy több, két-három vers lett. A *Smá Jiszróel* léte tény, szövege beilleszthető egy költészettörténeti folyamatba. A többi vers, sajnos, egyelőre ismeretlen, s közülük egy – ha igaz Márkus verziója – meg is semmisült, ma tehát már nem létezik. A kapcsolatnak azonban a verseken túl volt egy rejtett hozadéka is. Az Új Út, beállítódása következtében, rendkívül érzékeny volt a náciizmus agresszív zsidóellenességére, s már csak saját jól fölfogott önvédelmi stratégiájából következően is, fokozottan figyelte és szemlélte a náci erőszakosság jeleit. Folyamatosan veszélyjelzéseket adott le. (Vö. Szalai 2007.) Ez, ha József Attila akár csak rendszertelenül is, kézbe vette az Új Utat, megerősítette ilyen irányú tapasztalatait, náciellenességét. S hogy Anton Straka még 1936-ban is küldöncként használhatta József Attilához Márkust, jelzi, ez a kapcsolat nem egyetlen pillanatra korlátozódott.

*

A kapcsolat József Attila halála utáni utótörténetéhez tartozik, hogy Márkus lapja, amely 1936 nyaráról Világvándor névvel jelent meg, 1939 nyarán megszűnt. Felesége, Márkusné Beer Erzsébet

1940-ben még kiadott kettejük írásaiból egy kis „jubileumi” kötetet (*Én és az uram*), de ezt követően, a jelek szerint Márkus eltűnt a zsidó közélet nyilvános teréből – a róla, illetve lapjáról legrészletesebben tudósító kutató, Szalai Anna is elvesztette nyomát. Mi történt? Szalai (2007) idéz Márkusné könyvéből egy „ígéretet”, miszerint Márkus hamarosan könyvvel fog előállni. Az ígért könyv *Ki és mi az oka a magyarországi zsidóság tragédiájának?* címmel jelent volna meg, s a beharangozó szerint a könyv „leplezetlenül mutatja be a zsidóság minden egyedét, aki részt vállalt a történelem kialakításában, és minden intézményt, mely a zsidóság bástyáját jelentette” (idézi Szalai 2007. 7–8.). A híradás egyben „kivezető utat” is ígért, amelyen haladva megelőzhető „a magyarországi zsidóság végleges összeomlása”. Ez a könyv azonban nem jelent meg. A Világvándor megszűnése és a könyv megjelenésének elmaradása nyilvánvalóvá teszi, Márkus helyzete radikálisan megváltozott, sőt, ellehetetlenült. Az egyre keményedő zsidótörvények, amelyek igen sok lap megszűnését is eredményezték, magyarázatot adnak a Világvándor sorsára, a könyv megjelenésének elmaradása azonban ennél összetettebb történetre utal. Alighanem arról van szó, hogy az egyre szorongatottabb helyzetű neológ zsidó mainstream összezárt a beigért kritika előtt, s informálisan megakadályozta annak nyilvánossá válását. Ami érthető. A viszonyok alakulása már túljutott azon a ponton, amikor a mégoly jogos belső kritika nyilvánossá tétele a közösség helyzetét javította volna, és segítette volna a hatalmi térben való mozgást.

Márkus Aladár, mint magánember azonban nem tűnt el. A budapesti telefonkönyv újabb és újabb kötetei is dokumentálják jelenlétét. Lakcíme továbbra is: Andrásy út 84., önmagát pedig íróként, színpadi szerzőként és a volt Világvándor szerkesztőjeként határozta meg. S túlélte 1944 megpróbáltatásait is, létét az 1945 utáni telefonkönyvek is dokumentálják, csak időközben az Andrásy útból Sztálin út lett. A 84. alatt azonban változatlan Márkus lakott.

A kérdés csak az, irataiból, levelezéséből mi élte túl az időket, s ez az anyag, ha megmaradt, ma hol van?

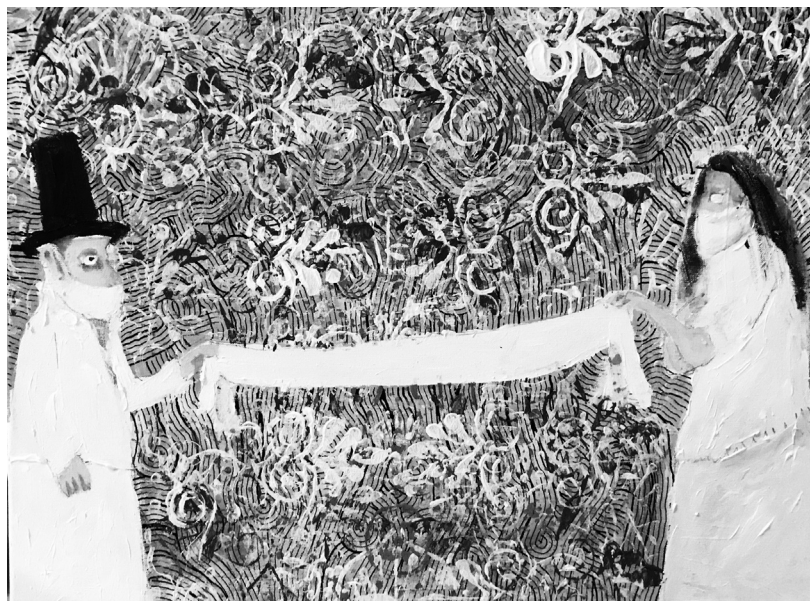
JEGYZET

József Attila tárgyalt versének cím nélküli, ceruzairású autográf kézírata: Petőfi Irodalmi Múzeum (továbbiakban: PIM) JA 169. (A dokumentum egy jegyzetfüzet, a vers ennek 9–10. oldalán olvasható.) A verset a költő eddigi valamennyi kritikai kiadása tartalmazza: ÖM 1952. II. 345.,

451., ÖM 1955. II. 362., 481., ÖV 1984. 456., ÖV 2005. II. 267. – A pozitív, affirmatív szerepű „zsidózó” irodalom néhány tétele: Arany János: *Az örök zsidó* [1860]. A vers benne van az Arany összesekben, így például: Arany János összes költeményei I. Szerk. Keresztury Dezső és Keresztury Mária. Bp. 1973, Szépirodalmi, 334–335. Cholnoky Viktor: *A hasbevezélő*, Nyugat, 1909. dec. 16. 679–683. A novelláról lásd Lengyel András: *Az esthajnali csillag*. Cholnoky Viktorról. Bp. 2015. 197–219. Ady Endre: *A bélyeges sereg*. Budapesti Napló, 1906. dec. 8. 2., kötetben először a *Vér és aranyban* (1908) jelent meg. Egy újabb kiadásban: Ady Endre összes versei. Sajtó alá rend. Láng József és Schweitzer Pál. Bp. 1977, Szépirodalmi, 119–120. A vers történetéről: Révész Béla: *Egy Ady-vers története. A bélyeges sereg*. Múlt és Jövő, 2019. 1. sz. 27–29. Schöpflinről megjegyzendő, hogy van egy fiatalkori portréfotója, amely át van festve a rabbiviselet szerint (imasál stb.). A kép hátoldalán autográf ceruzás rájegyzés: „Schöpflin Aladár rabbinövendék korában.” Ez az önmeghatározás persze csak szerepjáték, a magyar kritika e jeles alakja soha sem járt rabbi képzőbe, nem is volt zsidó felekezetű. De verseit, nyilvánosan is, Szombatos Aladár szerzői néven jelezte, ami – miként a fotó átfestése is – meglehetősen árukkodó jelzés. – A vers „megrendelőjének” vagy/és szerkesztőjének, Márkus Aladárnak életrajzához és pályaképehez lásd Szalai Anna: *Asszimiláció és cionizmus az Új Út – Világvándor című folyóiratban*. Bp. [2007?], 28. https://www.kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/hungaricajudaica/Szalai%20Anna_Uj%20Ut_Vilagvandor.pdf. (E tanulmány először Jeruzsálemben, a Yad Vashem intézet kiadványában, angol nyelven jelent meg.) – Márkusról a szócikk: *Magyar Színművészeti Lexikon*. Szerk. Schöpflin Aladár. 3. köt. Bp. 1930. 204. – Budapesti életét, bankári és szerkesztői jelenlétét a címtárak és telefonkönyvek folyamatosan jelzik. Budapesti Cím- és Lakásjegyzék (a „Törvényszéki bejegyzett közkereseti és betéti társaságok és egyéni cégek” fejezetben): 1910: 665., 1911: 689., 1912: 725., 1913: 749., 1914: 760., 1916: 776., 1922/23: 491., 1928: 563. A Czímtár úgynevezett Lakás-jegyzék fejezetében is ugyanaz a cím szerepel: Andrásy út 84. (vö. pl. 1910: 1925.). A cégcím és a lakáscím azonossága azonosítja Márkus személyét. A Heller és Márkus Bank létezését már 1907/08-ból is dokumentálja a Mihók-féle Gazdasági Compass. (Márkus társa itt Heller Ernő.) A különböző neveken közreadott budapesti telefonkönyvek – „távbeszélő-névso-rok” – ugyancsak regisztrálják személyét, pl. 1914 július, 1936 május, 1939, 1940, 1942, 1943, 1950. Személyét lakcíme is, „foglalkozása” (író, színpadi szerző, újságíró, szerkesztő) is azonosítja. (Az Andrásy út 1950-ben persze már Sztálin nevét viselte.) – A lapok elsősorban operettszerzői szerepét és különböző pöreit, bíróság előtti szerepléseit regisztrálják. Szalai Anna (2007) adatainak kiegészítéseként néhány, főleg 1930-as évekből közlemény: Pécsi Figyelő, 1899. jan. 29. (Márkus ekkor pécsi lakos volt, keringőt írt Kossuth Ferenc tiszteletére), Pécsi Napló, 1899. jan. 31. (Márkust „siklósi fiatalemberként” emlegeti); Siklós és Vidéke, 1903. febr. 15. („Földink”, írják róla, és siklósi szereplése alkalmával megjegyzi, Budapesten él); *A bankár kék szemé. A huszonétezer koronás család*. Szeged és Vidéke, 1908. szept. 13. („A kék szemű zugbankár”-ként emlegeti

tik); Központi Értesítő, 1909. ápr. 29. 899. (Már létezik a „Márkus Bank”!); *Testvérharc izraelitáink sorában*. Magyar-ság, 1927. márc. 18. (Márkus szerepe a felsőházi tagság körüli harcban); *A szerkesztő úr magyar?! [...] Sajtópör borssal és paprikával*. Nemzeti Újság, 1929. okt. 23. (Márkus kontra Pintér Miksa); Mephisto: *A csörgőkígyó. Eredeti bemutató előadás a Pécsi Nemzeti Színházban. Márkus Aladár 25 éves szerzői jubileuma*. Pécsi Napló, 1929. dec. 1. (Márkus portréfotójával); Pécsi Napló, 1930. jan. 11. (A csörgőkígyó bemutatójéről); *Csörgőkígyó. Eredeti operettbemutató*. Dunántúl, 1930. jan. 11.; Szöllős Gyula: *Esti levél*. Új Közlöny, 1931. szept. 23. (Az operettszerzőről); *Az Est* 1931. jan. 21. (Sajtópöréről); *Az Est*, 1931. dec. 24. (Újabb pöréről); *Az Est*, 1933. jan. 1. (Pöréről, „sikasztásért” már el volt ítélve); Magyarország, 1933. jan. 1. (E lap szerint is el volt már ítélve); Magyar Hírlap, 1933. jan. 20. („legújabb Darwin-pör”) stb. – *Az Új Útról*. Bibliográfiai leírása: Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. A szerző hagyatékából sajtó alá rend. Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Kieg. Barabás Györgyi. Bp. 1993. 178–179. A lapról először hírt adott s néhány közleményét újraközölte: Tasi József: „Kritika ellen csak kritikával szabad harcolni.” Magyar írók állásfoglalása 1934-ben. Kritika, 1977. 7. sz. 32. A lap legrészletesebb bemutatása, vázlatos története: Szalai Anna 2007. – *Az Új Út* számai nehezen hozzáférhetőek. A legteljesebb sorozat az Izraeli Nemzeti Könyvtárban (Jeruzsálem) található, de onnan is hiányzik az 1931. februári és májusi szám, valamint az 1931 júliustól 1932 februárjáig kiadott számok sorozata. Az Országos Rabbi-képző Intézet (OR–ZSE) könyvtárában is csak az 1932. április–decemberi számok, valamint az 1933/34. évfolyamok vannak meg. A szegedi egyetemi könyvtár (Klebsberg Kuno Könyvtár) állománya: 1931: 1, 3–4, 6, 1932: 4–12, 1933: 1–12, 1934: 9–11, 1935: 12, 1936: 3. szám. (A szegedi könyvtár őrzi az úgynevezett ügyészégi köteles

példányokat. Nem lehet tudni, hogy az állomány hiányai miből adódnak: a hiányzó példányokat az ügyészség esetleges vádemelés végett visszatartotta vagy a könyvtári feldolgozó munka trehányysága szelektálta meg az állományt.) – A *Smá Jiszróel* keletkezéstörténetéhez, szövegének értelmezéséhez: A vers keletkezéséről a leginformatívabb forrás: Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rend. Murányi Gábor. Bp. 1986. 154–155. Információinak ismeretében Révai József kifaggatta az „érintett” szerkesztőt, Márkus Aladárt (valamikor az ötvenes években). A Márkus emlékeit rögzítő följegyzést, részlegesen, idézi Stoll Béla: *ÖV* 2005. III. 206. A följegyzés teljes szövege, sajnos, ma nem hozzáférhető. Tulajdonosa, Horváth Iván már „nem emlékszik rá”, a másolat pedig, amelyet Stoll készített róla, s amely utóbb a szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti intézetének tulajdonába került (Stoll anyaggyűjtésének más darabjaival együtt), ma „lappang”. Márkus és József Attila kapcsolatához lásd még: József Attila levelezése. Összeáll. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin, Stoll Béla, sajtó alá rend. Stoll Béla. Bp. 2006 (a továbbiakban JAlev). A vers szövegének értéséhez lásd: Szabolcsi Miklós (*ÖM* 1955. II. 482.) és Stoll Béla jegyzetét (*ÖV* 2005. III. 206.). A *Smá Jiszróel*/Jiszrael kifejezés átfogó, tanulmány jellegű értelmezése: Raj Tamás: *A Smá Jiszrael* (Halljad Izrael) imáról. www.zsido.hu/vallas/sma/htm. E tanulmány az ima első két héber mondatát fonetikus átírásban, egészét pedig magyar fordításban is adja. A „szegénység szennylepleiben” kifejezés jelentéséhez lásd Révész Imre: *A református egyház területi egységei [...] c. tanulmányát*. *Theológiai Szemle*, 1937. 3–4. sz., különösen: 63–64., Andorka Dezső: *Kimondott ház. Népszava*, 1927. szept. 20. 12., *Nem engedünk a terrornak*. *Munkás Újság*, 1932. jún. 5. 2. A vers háttéréhez hasznos Löw Immanuel beszédeinek gyűjteménye: *Két-száz beszéd I–II*. Szeged 1939.

Fűr Emil festménye a Koronavírus-korszak sorozatából